ІСЛАМСЬКА ПРАВОВА СИСТЕМА ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

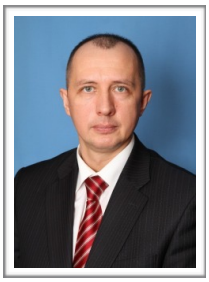

Лук'янов Дмитро Васильович
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Порівняльне правознавство сьогодні здобуває статус «науки майбутнього» як засіб розуміння «різного права» і «різних культур» в світі, що глобалізується[1]. Глобалізація і гармонізація – це ті модні слова юриспруденції, економіки і політики, які сьогодні перебувають в центрі уваги. Сьогодні в більшості країн світу глобалізація розглядається як система приватних взаємозв'язків, взаємодії, в світлі якої демократична політична система є кращою за інші системи. Так само, скажімо, економіка, побудована за принципом «вільного ринку», є кращою за системи, засновані на «командній економіці». Загальною закономірністю, яка позначає процес глобалізації, є подолання більш автономних політичних, економічних, соціальних і релігійних общин. Вони стають елементом єдиного загального простору, який має певні універсальні правила взаємодії[2]. В цьому контексті постає питання про вплив глобалізації на релігійні правові системи.

Сьогодні очевидним є той факт, що всі релігійні правові режими, як би їх не було організовано, перебувають під тиском необхідності відповідати технічному, економічному і соціальному розвитку. Це в свою чергу вимагає політичних і правових трансформацій, які, як правило, супроводжуються демократизацією. Відповідно до загальної ідеї модернізації, практично всі релігійні, в першу чергу йдеться про мусульманські, країни впровадили правові і політичні системи за західним зразком і, як це видно з їх конституцій, визнали принцип народного суверенітету, а не принцип суверенітету Бога. Тим не менше, переважна більшість із цих країн продовжує підтримувати позиції релігії в державі, хоча тільки деякі із них повністю імплементують релігійне право. Крім того, більшість релігійних країн впроваджує розподіл повноважень або принцип поділу влади, а також визнає права громадян, так само як це

[1] Örücü E. The Enigma of Comparative Law Variations on a Theme for the Twenty-first Century / Esin Örücü // Springer-Science+Business Media, B.Y., 2004. – P. 1.

[2] Harmonizing Law in an Era of Globalization Convergence, Divergence, and Resistance / edited by Larry Catá Backer. – Carolina Academic Press, 2007. – P. 33.

передбачено в демократичних системах, хоча при цьому присутня відмінна від західної термінологія. Крім того, якщо говорити про дослідників ісламської правової думки, то вони констатують певні зміни в її основних положеннях, які дозволяють стверджувати, що відбувається рух назустріч західному розумінню прав людини і цінності демократії. Зокрема, відзначається, що дискусія про демократію і права людини закріпилася в ісламському дискурсі в кінці XX століття. І якщо ще на початку 90-х років ісламісти наполягали на відсутності необхідності в «західній демократії», а під правами людини розуміли права, даровані Богом, то наприкінці 90-х можна вже було констатувати зміну їх розуміння прав людини і демократії. Їх пов'язують, у першу чергу, із процесами глобалізації, проникненням західних ідей в усі куточки світу, а також із тим, що сила демократії і прав людини походить від сили міжнародної спільноти.

Вказані вище тенденції зумовлюють актуальність звернення до питання про можливість *сприйняття суспільствами із релігійними правовими системами під впливом глобалізацій них процесів цінностей, які західні суспільства визнають універсально-цивілізаційними*, – принципи свободи і демократії, а також визнання прав людини, фундаментальних свобод і верховенства права. Як визнають представники ісламської правової думки, «іслам матиме шанс у XXI столітті тільки за умови подолання культурних розбіжностей шляхом інтеграції». З іншого боку, існує потреба визнання з боку європейської правової думки існування значного плюралізму в межах самого ісламу, який завжди характеризувався жвавим обміном із оточуючим середовищем. В сучасних умовах найбільш перспективним слід визнати підхід у встановленні взаємодії і взаєморозуміння при збереженні відмінностей, тобто при збереженні різноманіття і національно-культурної ідентичності.

На сьогодні щодо розглядуваної проблеми відсутня єдність поглядів, і це великою мірою зумовлено тим, що, за висловом У. Твайнінга, загальнотеоретична юридична наука залишається «національно обмеженою», «зачиненою в своїх наукових інтересах, вищою мірою необізнаною щодо інших, крім своєї власної, правових традицій, а також етноцентричною в своїх тенденціях»[1]. Особливо яскраво вказана тенденція відчутна на прикладі розгляду саме проблематики прав людини: концепція прав людини у вітчизняній юридичній науці, як і в європейській в цілому, розглядається суто як здобуток західної цивілізації, що представлена здебільшого секулярними правовими школами. Це зумовлює потребу звернення до питання місця прав

[1] Твайнинг У. Общая теория права / У. Твайнинг // Российский ежегодник теории права. – 2010. – № 3 / Под ред. д-ра юрид. наук А. В. Полякова. – СПб.: Издательский дом СПбГУ, 2011. – С. 233.

людини в релігійних правових системах, що є необхідним кроком у формуванні універсальної теорії прав людини.

Саме тому завданням цієї статті є проаналізувати уявлення про права людини в релігійних правових системах, визначити культурно-правові закономірності їх функціонування у контексті питання про універсальність концепції прав людини як елементу глобалізації. Адже «місце прав і свобод людини в правовій системі, поняття суб'єктивного права у його співвідношенні з правом об'єктивним – все це належить до тих критеріїв, які визначають самостійність будь-якої правової культури й надають їй особливу специфіку»[1].

Виклад основного матеріалу. Сьогодні окремі вчені вказують на можливість виокремлення двох підходів до розкриття природи прав людини і їх місця в правових системах сучасності:

1) підхід правових шкіл секулярних держав і суспільств (римська, німецька та ін.), або «західної юридичної системи»;

2) підхід релігійних монотеїстичних правових шкіл (іудаїзм, християнство та іслам), які виходять із того, що права людини покликані захищати як матеріальні потреби, так і моральні і духовні потреби людини[2].

При цьому різниця в уявленнях про права і обов'язки людини великою мірою зумовлена різницею у поглядах на саму сутність людської особистості. На підставі цього в юридичній літературі небезпідставно пропонується розглядати ідею про права людини в межах англосаксонської і романо-германської правових систем, об'єднуючи їх в одну умовну «західну» правову сім'ю, з одного боку, і з точки зору релігійних правових систем, з іншого. Адже існує думка, яку зокрема відстоюють комунітаристи, що «універсальні права людини» насправді є вираженням лише західних цінностей, які не повинні нав'язуватись іншим суспільствам[3]. Її прихильники наполягають на тому, що права людини «культурно специфічні (релятивні)». Права виникають у певному соціальному, економічному й культурному контексті. Ті умови, які сприяли інституціоналізації прав людини на Заході, не існують в інших суспільствах. Наприклад, у присвяченій проблемі прав людини китайській «Білій книзі» 1991 р. стверджувалось, що «завдяки величезним відмінностям в історичному минулому, соціальних системах, культурній традиції та економічному розвитку, країни розрізняються за своїм розумінням і практикою прав людини». У

[1] Сюкияйнен Л. Р. Ислам и права человека в диалоге культур и религий / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : Садра, 2014. – С. 111.

[2] Сабери А. Ислам и права человека / А. Сабери // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2008. – № 3. – С. 25.

[3] Macintyre A. After Virtue / A. Macintyre. – Notre-Dame : University of Notre Dame Press; 3rd edition, 2007. – P. 22.

Бангкокській урядовій декларації, схваленій у 1993 р. на азіатській підготовчій нараді до Віденської всесвітньої конференції з прав людини, було заявлено, що «права людини повинні розглядатись у контексті динамічного і розвиваючого процесу міжнародного законодавства, враховуючи важливість національних і регіональних особливостей та різних історичних, культурних і релігійних традицій»[1].

Більше того, незважаючи на те, що і англосаксонська та романо-германська традиції права виступили першоджерелом виникнення та становлення концепції прав людини, здійснили визначальний вплив на розвиток уявлень про права і свободи особистості, практика закріплення у внутрішньодержавних актах норм про права особистості та їх реалізація в сучасному західному світі не є однозначною в різних національних правових системах. Для багатьох країн Заходу характерним є те, що такі права людини, як соціально-економічні, є слабо сформульованими та відображеними в нормах національного законодавства.

У свою чергу характерною особливістю релігійних правових систем є пріоритет не прав і свобод, а обов'язків членів суспільства. Найвищою цінністю вважається не благо окремого індивідуума, як це постає в західному варіанті, а суспільне благо, у зв'язку з чим постулюється, що окрема людина в ім'я загального блага має відмовитися від своїх особистих інтересів, що в кінцевому результаті принесе благо і окремо взятій людині.

Деякі автори стверджують, що аргумент, відповідно до якого «права людини не є відкриттям Заходу» («в усіх суспільствах існує поняття прав людини», «всі суспільства під час культурного й історичного розвитку обґрунтовували концепцію прав людини»[2]), став загальною характеристикою під час сучасних дискусій з проблем прав людини з незахідними вихідними положеннями. Проте, їх опоненти наполягають на тому, що у таких випадках відбувається змішування поняття прав людини і людської гідності, які багато авторів представляють як рівнозначні концепції[3].

Протягом історії в основі практично всіх релігійних вчень лежали гарантії задоволення матеріальних і духовних потреб людини. З одного боку, приймається до уваги духовна сутність людини, яка проявляється у здатності

---

[1] Моїсеєв С. Сучасна теорія прав людини: ліберальні та комунітаристські підходи / С. Моїсеєв // Філософія права і загальна теорія права. Науковий журнал. – 2013. – № 1. – С. 119.

[2] АбдуЛлах ибн Абд аль-Мухсин ат-Турки. Ислам и права человека / Пер. В. Нирша. – Електроний ресурс [Режим доступу] : http://constitutions.ru/archives/4036.

[3] Малевич Ю. Незападная концепция прав человека / Ю. Малевич // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 5. – С. 27.

мислити, міркувати, розвиватися, навчатися, духовно зростати. Це є причиною еволюції, вдосконалення і розвитку соціальної, політичної та економічної сфер суспільства. З іншого боку, релігійні системи враховують матеріальну, практичну, сторону людського буття, яка полягає в плотських потребах, прагненні до добробуту, комфорту, в бажанні отримувати найбільшу вигоду з будь-яких доступних джерел та природних ресурсів. Якщо не взяти до уваги природні матеріальні потреби людини і не створити можливості для їх задоволення, то людина в цьому світі зіткнеться з труднощами, проблемами і муками, які зроблять її нещасною і знедоленою. Якщо не взяти до уваги духовні потреби людини і не врахувати релігійну складову в організації політичних, економічних і культурних відносин – це стане подвійним злом та вчиненням великої несправедливості щодо людського індивіду[1].

У релігійних текстах чимало твердих підстав для гуманізму та ствердження свободи. Можна навіть говорити про те, що до початку модернізації, в часи традиційної культури, релігія стала джерелом прав людини і гарантом їх реалізації. Крім того, відзначається, що під впливом глобалізаційних процесів у країнах релігійної правової культури інтерес до проблем прав людини значно зріс. Незважаючи на протилежні точки зору щодо сумісності універсальних стандартів з прав людини та регіонально-цивілізаційних концепцій прав людини, правовий статус особистості в цих країнах наповнюється реальним змістом. Багато країн ратифікували основні міжнародні документи в галузі прав людини і продовжують імплементувати норми цих договорів у свої законодавства.

В цілому слід визнати, якщо західна теорія права відшукує корені права в природі людини і вважає природні права людини джерелом позитивного права, то принциповою рисою релігійних правових систем є обґрунтування прав і свобод людини через звернення до «божественного закону». На відміну від західної ліберальної концепції, яка вбачає основний смисл закріплення прав людини в їх захисті від посягань з боку держави, релігійні системи розглядають владу як інститут, зв’язаний божественним законом і такий, що відіграє головну роль у втіленні його приписів, у тому числі й відносно прав і свобод людини.

Найбільш проблемними з позиції західних уявлень про права і свободи особистості є такі права і свободи як свобода слова, совісті, віросповідання, рівність статей, що традиційно визнаються фундаментальними правами, уявлення про яке розвивалися в межах ідеології прав людини і, відповідно,

[1] Сабери А. Ислам и права человека / А. Сабери // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2008. – № 3. – С. 26.

лежать в основі «міжнародного права прав людини». Слід відзначити, що саме релігійна свобода стала родоначальницею усіх «природних прав»[1].

Відданість свободі і проголошення її вищою людською цінністю характерно для всіх вірувань без винятку. Ідеї релігійної толерантності поступово еволюціонували до заклику визнати повноцінну релігійну свободу. XX століття ознаменувалося утвердженням цієї свободи в основоположних міжнародних універсальних і регіональних актах і в переважній більшості конституцій держав світу. Проте формальне закріплення свободи совісті в міжнародно-правових та внутрішньодержавних правових актах ще не означає, що це право людини повноцінно реалізується на практиці[2].

Йдеться, зокрема, про те, що всі члени Організації Об'єднаних Націй зобов’язалася дотримуватися її Статуту, який у статті 1, зокрема закликає до ліквідації дискримінації в тому числі дискримінації релігійної. Крім того, світове співтовариство на рівні формального консенсусу визнало неподільність прав людини – громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних. Перед державами поставлено завдання поглиблення глобального консенсусу щодо цінності прав людини, розвитку і демократії в цілому. Іншими словами, ліквідація нетерпимості та дискримінації, що базуються на релігійних або ідеологічних протиріччях не може бути відділена від загального завдання щодо реалізації прав людини, що стоїть перед світом.

Юридичний зміст поняття свободи совісті складається з таких компонентів:

1. Право на визначення свого ставлення до питань свободи совісті, а саме: право мати, вибирати і змінювати, сповідувати або не сповідувати релігійні або інші переконання, в тому числі право на позацерковну релігійність, право на релігійний або науково-матеріалістичний чи інший світогляд, індиферентне ставлення до релігії та вільнодумства.

2. Право діяти відповідно до своїх переконань, що включає можливість поширювати, проповідувати будь-яке віровчення, систему поглядів, переконань, пропагувати їх, а також вільно відправляти культи, здійснювати релігійні обряди індивідуально або спільно з іншими. Забезпечуються вказані права, допоки не порушують громадського порядку і безпеки, морального здоров'я

---

[1] Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / С. А. Котляревский // Конституционное государство. Юридические предпосылки русских основных законов. – М., 2004. – С. 69.

[2] Буткевич В.Г. Предисловие / В. Г. Буткевич // Султанов А. Р. Защита свободы совести, распространения убеждений через призму постановлений Европейского Суда по правам человека. – М.: Статут, 2013. – С. 212.

громадян, які не ображають почуттів громадян у зв'язку з їх ставленням до релігії.

3. Право на таємницю своїх релігійних або інших переконань.

4. Право на нейтральне ставлення з боку держави до законних форм прояву свободи совісті. Цей елемент свободи совісті проявляється, зокрема, в забороні посадовим особам державної влади, державним органам, органам місцевого самоврядування використовувати своє службове становище для формування того чи іншого ставлення до релігії, забороні супроводжувати діяльність органів влади публічними релігійними обрядами та церемоніями.

Проте міжнародне право прав людини не враховує культурне багатоманіття та національну самобутність незахідних суспільств[1]. У державах релігійних правових систем ідеї і уявлення про права особистості найчастіше закріплюються формально, або взагалі не знаходять відображення у внутрішніх нормативних актах. Ігнорування традиційних, національних і релігійних складових тут неприпустимі.

Слід зазначити, що проблематика свободи совісті залишається найгострішим питанням в системах релігійного права: «універсальність претензії на свободу релігії та переконань не викликає сумнівів, навіть якщо вказана свобода не знаходить втілення на практиці»[2]. Так, зокрема, іудаїзм в єврейському суспільстві визнається єдино вірною релігією, а євреї – обраним народом, трепетне ставлення до збереження єврейської національності, спільності, релігії та традицій деколи йде в розріз з правами і свободами особистості у сфері релігії.

Ісламська концепція прав людини також має суттєві відмінності від загальноприйнятих традиційних західних уявлень про права людини. У мусульманському праві не існує окремої юридичної науки, а право є лише однією зі сторін релігії ісламу. Релігійний вплив в мусульманських державах є дуже відчутним і на сучасному етапі. У багатьох основних законах є прямі вказівки на те, що іслам є основоположним джерелом права і правові норми не можуть йти в розріз з релігією, суперечити їй. Цей принцип мусульманської правової системи є основним.

---

[1] Максименко В. А. Права человека в различных правовых системах: основные особенности и проблема универсальности. Дис. канд.юрид.наук., специальность 12.00.01 – теория и история права и государства, история учений о праве и государстве / В. А. Максименко. – М.: Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2005. – С. 13.

[2] Freedom of Religion and Belief. A World Report Edited by Kevin Boyle And Juliet Sheen. London and New York Routledge, 1997. – P. 111.

Саме тому окрема увага у спеціальних юридичних дослідженнях приділяється питанню щодо співвідношення міжнародних стандартів прав людини і релігійною правовою традицією. Так, якщо норми, які вступають у конфлікт із сучасною концепцією прав людини, постулюються в першоджерелах ісламського права (Коран і Сунна), то зближення міжнародних стандартів та ісламських постулатів в галузі прав людини найближчим часом малоймовірно. Якщо ж ці норми продиктовані другорядними джерелами ісламського права або з'явилися в результаті діяльності ісламських правових шкіл (доктрини ісламського права), то такий компроміс цілком можливий. Поєднання міжнародних стандартів прав людини з ісламською правовою культурою залежить саме від того, де і в якій ланці знаходяться ті чи інші норми й цінності ісламського права, які вступають у конфлікт із сучасною концепцією прав людини. Багато вчених (Л.Р. Сюкіяйнен, Аль-Алі Насер Абдел Рахім тощо) у цьому контексті виділяють два основних і тісно пов'язаних між собою напрямки – ортодоксально-ісламський і реформістський. Представники ортодоксального напрямку виходять із принципової розбіжності універсальних норм прав людини і ісламської концепції прав людини (С. Табандех). Основоположна теза ортодоксального підходу до проблеми прав людини виходить із божественної природи прав і свобод людини і ґрунтується на законах шаріату і мусульманської віри. На відміну від ортодоксального напрямку, представники реформістського напряму допускають поєднання ісламської форми з універсальними нормами прав людини (Абдуллах Ахмед Ан-наим)[1].

Висновки. Сучасний ісламський погляд на права людини за низкою напрямів перегукується з міжнародними стандартами. І надалі є можливим ще більше зближення між ними[2]. Одночасно із цим якщо звернутися до наукових розвідок з питань стану дотримання права на свободу віросповідання в країнах Європи, то можна також побачити, що вказана проблема не оминула держави, що сповідують західну концепцію прав людини. Так, зокрема, відзначається, що в «європейській юриспруденції з прав людини» надзвичайно гостро стоїть питання про взаємозв’язок і співвідношення між релігійним плюралізмом і «національно-мажоритарною моделлю соціальної згуртованості». Німецька, французька і британська інтерпретації так званої «соціальної згуртованості

[1] Сафаров Д. С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры: история и современность / Д. С. Сафаров // Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства: история учений о праве и государстве. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Душанбе, 2012. – С. 9.

[2] Сюкияйнен Л. Р. Ислам и права человека в диалоге культур и религий / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : Садра, 2014. – С. 70.

обмеження свободи релігії» доводять, що на національному рівні проблеми підживлюються відношенням населення до релігійного різноманіття, яке варіюється від байдужості до нетерпимості, що ставить під питання нормативність принципу релігійного плюралізму в демократичному суспільстві. Не менш вразливим він виявляється і в практиці Європейського суду з прав людини. Аналіз показує, що різноманітність «національно-мажоритарних» підходів в Європі перешкоджає Суду в забезпеченні ефективного транснаціонального захисту релігійного плюралізму. Фактично на сьогодні йдеться про вироблення компромісу між визнанням релігійного плюралізму і прагненням до збереження певної національної ідентичності, у тому числі з точки зору сповідуваної населенням релігії[1].

Викладене вище свідчить на користь того, що цивілізаційні розбіжності мають сприйматися не як заперечення універсальності прав людини, а як збагачення практики їх реалізації.

В статті розглянуто питання щодо можливості сприйняття ісламською правовою системою під впливом глобалізацій них процесів цінностей, які традиційно вважаються країнами західної правової культури універсально-цивілізаційними. Аналізуються основні ідеї ісламської правової думки, а також тенденції її розвитку на шляху визнання ідей демократії і прав людини. Констатується перспективність підходу у встановленні взаємодії і взаєморозуміння при збереженні відмінностей, тобто при збереженні різноманіття і національно-культурної ідентичності.

Ключові слова: *глобалізація, ісламська правова система, універсально-цивілізаційні цінності, західна правова культура, конституціоналізм.*

В статье рассмотрен вопрос о возможности восприятия исламской правовой системой под влиянием глобализационных процессов ценностей, которые традиционно странами западной правовой культуры считаются универсально-цивилизационными. Анализируются основные идеи исламской правовой мысли, а также тенденции ее развития на пути признания идей демократии и прав человека. Констатируется перспективность подхода в установлении взаимодействия и взаимопонимания при сохранении различий и национально-культурной идентичности.

[1] Augenstein D. Normative fault-lines of trans-national human rights jurisprudence: National pride and religious prejudice in the European legal space / D. Augenstein // Global Constitutionalism. – 2013. – Volume 2. – Issue 03. – P. 470.

Ключевые слова: *глобализация, исламская правовая система, универсально-цивилизационные ценности, западная правовая культура, конституционализм.*

The question of the possibility of the perception of the values which are traditionally for the Western legal culture countries by the Islamic legal system is considered in the article. Author analyzes the basic concept of Islamic legal thought and its development trends in the recognition of democracy and human rights. It is stated a promising approach to establish communication and understanding while preserving differences and national and cultural identity.

Keywords*: globalization, Islamic legal system, universal civilization values, the Western legal culture, constitutionalism.*